

Historia, Fasihi, na Theolojia ya Agano Jipya

Kipindi cha 1: Milki ya Uajemi hadi Alexander

Dkt. Ted Hildebrandt

Huyu ni Dkt. Ted Hildebrandt akifundisha kozi yake ya Agano Jipya: Historia, Fasihi na Theolojia, hotuba nambari 1: Utangulizi wa kozi na historia ya Milki ya Uajemi hadi wakati wa Alexander.

A. Utangulizi—Tazama Mwanakondoo wa Mungu (Asili ya Agano la Kale) [00:00-2:13]

A. Utangulizi, Yesu kama Nabii, Mfalme, Kuhani

[video fupi: mchanganyiko AD; 00:00-9:50]

Habari za mchana, jina langu ni Ted Hildebrandt, nami nitakuwa mwalimu wa kozi hii kuhusu historia, fasihi, na theolojia ya Agano Jipya. Inafanyika katika Chuo cha Gordon . Leo, tunataka tu kuanzisha kozi hiyo, kisha tutazungumzia historia fulani -- historia fulani inayocheza usuli wa Agano Jipya. Tutazungumzia, kuanzia na Waajemi na kisha kuendelea hadi Wagiriki, na kisha kupitia Wagiriki, Alexander Mkuu, hadi kipindi cha Wahasmoni na Wamakabayo, na kisha kuendelea na kumalizia na Herode Mkuu, ambaye hakuwa Myahudi, lakini tutazungumzia hilo. Kwa kiasi kikubwa, itakuwa utafiti wa kihistoria ili kuweka usuli wa Agano Jipya.

Tunapoanza, acha nianze hivi na Agano Jipya. Kuna misingi fulani ya Agano la Kale ambayo unapaswa kuwa nayo ili kuelewa Agano Jipya. Kwa hivyo Agano Jipya linapoanza na Yohana Mbatizaji akimwambia Yesu, “Tazama, Mwana-Kondoo wa Mungu, aichukuaye dhambi ya ulimwengu.” Hiyo ni kauli ya ajabu, na ikiwa mtu haelewi kutoka kwa Yohana 1:29 -- ikiwa mtu haelewi kauli ya Yohana Mbatizaji na umuhimu wa mfumo wa dhabihu, na ibada ya hekalu iliyotokana na harakati za kilawi za Uyahudi katika Agano la Kale, basi Yohana anaposema, “Tazama Mwana-Kondoo wa Mungu,” huelewi anachozungumzia. Kwa hivyo kozi hii, kwa sababu iko katika Agano Jipya, tutachukua ujuzi fulani wa Agano la Kale. Na hiyo inajumuisha kauli, “Tazama, Mwana-Kondoo wa Mungu,” au “tazama” kama NIV inavyotafsiri.

B. Yesu kama Kilele cha Taasisi ya Kinabii [2:14-5:09]

Lakini kisha, Yesu Kristo ndiye kilele cha taasisi nyingi za Agano la Kale. Kwa hivyo ulicho nacho ni taasisi ya kwanza katika Agano la Kale ingekuwa ile ya nabii. Na kwa hivyo katika Kumbukumbu la Torati sura ya 18, Musa anasema kwamba atakuja nabii kama yeye, na Mungu atazungumza kupitia nabii huyo: Yesu Kristo. Kungekuwa na manabii wengi ambao wangekuja baada ya Musa: ungekuwa na Isaya, Yeremia, Ezekieli, Danieli, Hulda; manabii wengi wa 12: Hosea, Yoeli, Amosi, Yona, Mika, Nahumu, aina hiyo ya manabii. Kisha wangeongoza kwa *Nabii* ambaye angekuja, na kwamba *Nabii* ambaye angekuja angekuwa -- vema, kwa maana moja Eliya, ambaye angekuja kabla ya Masihi -- lakini Masihi Mwenyewe angechukuliwa kuwa nabii.

Kwa hivyo Yesu ni nabii. Yeye ni *nembo* za Mungu -- ilhali manabii husema, “Bwana asema hivi,” Yesu atasema, na Yohana atasema kuhusu Yesu, kwamba yeye ni *nembo*. Yeye ni neno la Mungu: “Hapo mwanzo kulikuwako Neno, Neno lilikuwa kwa Mungu na Neno lilikuwa Mungu.” Na “neni” hili au “ufunuo” huu, *nembo hii* itasema ujumbe wa kinabii, si kwa kimwili, si kwa maneno: “Bwana asema hivi,” ingawa Yesu atasema kwa maneno, lakini Yesu atasema kwa mwili. Atafanya mwili wa neno la Mungu. Kwa hivyo Yesu ni aina ya nabii mkuu, ufunuo mkuu wa Mungu, ambapo sasa una Mungu katika mwili akizungumza. Kwa hivyo Yesu ndiye kilele cha taasisi ya kinabii ya Agano la Kale.

Malaki sura ya 4, mstari wa 5, katika kauli za mwisho za Agano la Kale, huku Agano la Kale likimalizia katika Malaki, nabii wa mwisho wa Agano la Kale, yapata mwaka 400 KK hivi, anasema, “Kunakuja wakati ambapo nabii huyu atakuja kabla ya siku kuu ya kutisha ya Bwana.” Kwa hivyo Malaki anawaambia kwamba kimsingi Eliya atakuja kabla ya siku ya Bwana. Kwa hivyo, Yesu atakapokuja, watu wengi huuliza, “Je, wewe ndiye Eliya ajaye?” kwa sababu Malaki sura ya 4, mstari wa 5, sura ya mwisho kabisa ya Agano la Kale, inasimulia na kutabiri nabii ambaye angekuja katika roho na nguvu za Eliya. Sasa Yesu atasema, “Mimi si Eliya,” lakini atasema kwamba Yohana Mbatizaji anakuja katika roho na nguvu za Eliya. Kwa hivyo Yohana Mbatizaji atakuwa

mtangulizi anayetangaza kwamba Yesu angekuja. Kwa hivyo Yohana Mbatizaji ni Eliya, “kama mtasikia,” kama Yesu asemavyo. Kwa hivyo, Malaki sura ya 4, mstari wa 5 unamalizia Agano la Kale, kwa namna fulani unaishia hapo, ukitarajia “kuna nabii anayekuja atakayetangaza siku ya Bwana,” na mambo yanakuja hapo.

C. Yesu kama Mfalme – Mwana wa Daudi [5:10-7:00]

Kwa hivyo huyo ndiye Yesu kama kilele cha taasisi ya kinabii. Yesu kama mfalme, atakuja kama mwana mkuu wa Daudi. Yesu atakuwa mwana wa Daudi, na watu wengi husema " *hosana* ", wanapoimba Yesu anapoingia Yerusalemu. Watasema, "Hosana, mwana wa Daudi!" Na "mwana wa Daudi" hurudi kwenye 2 Samweli sura ya 7, mstari wa 14 ambapo inazungumzia mwana wa Daudi ambaye angekaa kwenye kiti cha enzi cha Daudi kama mfalme juu ya Israeli na angetawala milele na milele. Na kwa hivyo, Yesu Kristo atakuwa mwana mkuu wa Daudi ambaye wanamtafuta. Katika Mathayo anaanza kitabu chake katika Mathayo sura ya 1, mstari wa 1: "Yesu Kristo, mwana wa Ibrahimu, mwana wa Daudi." Na kwa hivyo "mwana wa Daudi" ni Yesu Kristo. Yeye ndiye utimilifu wa agano la Ibrahimu. Na kwa hivyo kimsingi, Ibrahimu aliambiwa kwamba angebarikiwa kwa ardhi na mbegu, kwamba uzao wake ungeongezeka na kwamba angekuwa baraka kwa mataifa yote. "Baraka hiyo kwa mataifa yote" inakuja kupitia Yesu Kristo. Angekuwa mwana wa Daudi, kwa kuwa angekaa kwenye kiti cha enzi cha baba yake Daudi. Na hivyo, Yesu Kristo atacheza nafasi hiyo kama mfalme, na Yesu Kristo atakuwa mfalme. Na hata Herode, wakati mamajusi walipomjia Herode, waliuliza, “Yuko wapi yeye aliyezaliwa mfalme wa Wayahudi?” Na bila shaka huyo angekuwa Yesu.

Yesu atakapokufa, kuelekea mwisho, watamuuliza, “Wewe ni mfalme?” Nao wataweka bango juu ya kichwa chake mwishoni likisema, “Huyu hapa Yesu, Mfalme wa Wayahudi.” Wayahudi watapinga hilo, bila shaka, na wanataka ishara hiyo iondolewe, lakini watawala watasema, “Hapana, ishara hiyo imesimama kama nilivyoandika.” Kwa hivyo Yesu Kristo atakuwa mfalme, Mfalme mkuu, na hatimaye atatimiza jukumu hilo.

D. Yesu kama Kuhani [7:01-9:50]

Sasa, taasisi ya tatu ambayo Yesu anatimiza ni ile ya kuhani. Na kimsingi kuhani - - tatizo ulilonalo na Yesu ni kwamba Yesu, kwa sababu yeye ni mwana wa Daudi,

anatoka katika kabila la Yuda. Kabila la Yuda, hawakufanya makuhani na kadhalika. Kabila la makuhani lilikuwa kabila la Lawi. Kwa hivyo unachopata ni mgongano huu kati ya "Anawezaje kuwa mfalme?" na "Anawezaje kuwa kuhani?" Kwa sababu ikiwa ni mfalme atatoka katika kabila la Yuda, kutoka katika ukoo wa Daudi, lakini ikiwa atakuwa kuhani lazima awe Mlawi wa kabila au ukoo wa Haruni, au ukuhani wa Zadoki - kuanzia Walawi hadi Haruni kuhani, hadi Sadoki na kadhalika. Hata hivyo, Yesu si kuhani wa Walawi. Kwa kweli Waebrania wanaanza hili baadaye na kusema, "Subiri, Yesu ni kuhani kwa mfano wa Melkizedeki," ambaye alikuwa mfalme-kuhani, na Ibrahimu alilipa sehemu ya kumi ya yote aliyokuwa nayo katika kitabu cha Mwanzo. Na hivyo, Yesu atakuwa kuhani kwa mfano wa Melkizedeki.

Kuhani hufanya nini ? Kuhani kimsingi, unafanya kazi na mfumo wa dhabihu, na ibada, na dhabihu, na sherehe. Kuhani alikuwa mwombezi kati ya Mungu na mwanadamu. Makuhani ndio waliofundisha Torati, iliyowafundisha watu neno la Mungu. Kimsingi walifanya maombezi kwa ajili ya watu kupitia dhabihu zao. Watu wangeleta wana-kondoo, na wana-kondoo wangechinjwa, na wangewatoa juu ya madhabahu kwa Mungu. Ila wakati huu, kuhani hatamchukua mwana-kondoo na kumtoa juu ya madhabahu kwa Mungu. Wakati huu, kuhani mwenyewe ni Mwana-kondoo wa Mungu, na atajitoa mwenyewe. Na hivyo, unampata Yesu kama kuhani mkuu mkuu kwa mfano wa Melkizedeki.

Kwa hivyo nataka tu kufanya hivyo kwa njia ya haraka, kusema tu kwamba tunapoangalia Agano Jipya, tutaendelea kusema katika sehemu nyingi, "Agano Jipya limetabiriwaje na ni aina gani za kina zinazotokana na kuelewa Agano la Kale ambazo zitatupatia kina cha mila na uelewa tunaohitaji ili kuelewa kwa kina Agano Jipya?" Kwa hivyo tunahitaji kuelewa Agano la Kale, kwa sababu mambo mengi kati ya hayo, manabii, makuhani, na mfalme, taasisi hizo hutiririka moja kwa moja ndani ya utu wa Yesu Kristo. Mfumo mzima wa dhabihu, "Tazama, Mwana-Kondoo wa Mungu, aichukuaye dhambi ya ulimwengu." Na kwa njia, hilo linatuambia moja kwa moja, kazi kuu ya Yesu "Mwana-Kondoo wa Mungu, aichukuaye dhambi ya ulimwengu." Yesu

hatashinda Roma. Yesu hataunda harakati kubwa kwa ajili ya haki ya kijamii. Yesu ataondoa dhambi kupitia dhabihu yake mwenyewe.

E. Waandishi wa Agano Jipya—Utofauti wa Mashahidi [9:51-14:31]

B. Utofauti wa Mashahidi wa Agano Jipya, Wakati unaofaa [video fupi: changanya EG; 9:51-18:35]

Sasa, Agano Jipya lina utofauti wa waandishi. Tuna Mathayo, Marko, Luka, na Yohana. Tuna Paulo na tuna mwandishi wa Waebrania, yeyote yule. Una Yuda, una Petro, na una Yohana. Hawa wote ni waandishi tofauti. Kwa hivyo Agano Jipya kwa kweli ni tofauti sana. Agano Jipya haliji kwetu kutoka kwa mtazamo mmoja ambao umehaririwa kwa ukaribu ili kuhakikisha kila kitu kinakubaliana. Hapana, Agano Jipya linatujia na migogoro fulani kati ya waandishi, ambayo kwa kweli watu wamejadili kwa mamia na mamia ya miaka. Kwa hivyo, kwa mfano, Petro anawezaje kusema kwamba Mungu hataki mtu yeyote apotee? Petro anasema, "Mungu hapendi mtu yeyote apotee." Lakini bado katika kitabu cha Marko, inadai kwamba Kristo alisimulia mifano yake ili kuzuia toba ya baadhi ya waliosikia. Kwa hivyo kulinganisha 2 Petro 3:9 "Mungu hapendi mtu yeyote apotee," na Marko sura ya 4, mstari wa 12, ambapo anasema, "Baadhi ya mifano ilikusudiwa ili watu wasielewe alichokuwa akisema."

Aina nyingine ya mgogoro kati ya waandishi, ingekuwa "Yesu anawezaje kubatilisha sheria za Musa kuhusu vyakula?" kwa Yesu kusema, "Vitu vyote vimekuwa safi sasa" katika injili ya Marko, Marko sura ya 7, mstari wa 15 na 19. Lakini tena katika Mathayo, Mathayo anadai, na Luka pia, kwamba "hakuna nukta moja au nukta moja, wala nukta moja au nukta moja, serafi mdogo, katika Sheria itakayotoweka hadi yote yatimie" katika Mathayo sura ya 5, mstari wa 18. Kwa hivyo kwa upande mmoja, sheria za vyakula, Yesu anatoa mtazamo mpya kuhusu sheria za vyakula na kubadilisha kile Agano la Kale lilikuwa limesema, lakini kwa upande mwingine "hakuna nukta moja au nukta moja itakayoondoka katika Sheria hadi yote yatimie." Unapatanihaje mambo haya? Je, yanakusudiwa kupatanishwa? Je, yanapingana au yanaunga mkono? Na kwa hivyo unaunganishaje aina hizo mbili za vitu?

Kuna mwingine ambaye amewachanganya watu kwa muda mrefu, naye ni Yakobo. Yakobo anawezaje kusema, kulingana na Mwanzo 15:6, kwamba “Ibrahimu alimwamini Mungu na ikahesabiwa kwake, ikahesabiwa kwake kuwa haki.” Yakobo alisema kimsingi, “Ibrahimu anaonyesha imani yake si kwa kuamini tu, bali kwa kile alichofanya Ibrahimu.” Kile ambacho Ibrahimu alifanya kinatangaza imani yake, si imani yake rahisi tu. Hilo liko katika Yakobo sura ya 2, mstari wa 22 “Imani bila matendo imekufa,” “Imani bila matendo imekufa.” Kisha unamwendea Paulo, na Paulo, Warumi 4:5 na sehemu zingine, Paulo atachukua mfano huo huo wa Ibrahimu na kusema, “Ibrahimu alimwamini Mungu na ikahesabiwa kwake kuwa haki. Kwa hivyo mtu huhesabiwa haki kwa imani, na kwa imani pekee.” Yakobo anasema, “Hapana, si kwa imani pekee, imani bila matendo imekufa.” Kwa hivyo lazima uwe na matendo fulani ya kuunga mkono, huwezi kusema tu “naamini” kisha kukimbia na kufanya chochote unachotaka. Lakini Paulo anasema, “Hapana, mnahesabiwa haki kwa imani na kwa imani pekee, si kwa matendo, mtu awaye yote asiye akajisifu.” Kwa hivyo unawapatanishaje Yakobo na Paulo? Unaunganishaje mambo hayo? Kuna waandishi tofauti, mitazamo tofauti, hali tofauti wanazoshughulikia. Kwa hivyo tunataka, tunapopitia Agano Jipya, tunataka kuwa makini na hali tofauti na matatizo tofauti ambayo Paulo anakabiliana nayo dhidi ya matatizo ambayo Yakobo anakabiliana nayo.

Matatizo mengine machache kati ya haya : Paulo anawezaje kusema kwamba hakuna mtumwa wala huru? Katika Wagalatia 3:28, mstari maarufu sana, kwamba katika Kristo hakuna mfungwa wala huru, mwanamume wala mwanamke, katika Kristo sote tu mmoja. Na wakati huo huo, anawaambia watumwa wawatii mabwana zao wa kidunia katika Waefeso sura ya 6, mstari wa 5. Paulo hakomeshi utumwa. Unapoingia katika kitabu cha Filemoni, kwa kweli anamtuma Onesimo arudi kwa bwana wake mtumwa. Kwa hivyo Paulo hakuharibu kabisa taasisi ya utumwa. Lakini katika Wagalatia sura ya 3:28, anasema, "Katika Kristo hakuna mtumwa wala huru." Kwa hivyo unapata mgogoro huu hata ndani ya Paulo mwenyewe. Lazima uulize, je, kulikuwa na hali tofauti? Ni nini kilimfanya Paulo aseme jumbe tofauti?

F. Tofauti za Kitheolojia [14:32-17:21]

Hapa kuna moja kutoka kwa theolojia: Je, theolojia ya utukufu, iliyotetewa na Luka-Matendo -- Luka-Matendo anazungumzia kuhusu theolojia ya utukufu -- inaendanaje na theolojia ya msalaba, kudharau msalaba na njia ya kuelekea msalabani wa Paulo? Paulo anazungumzia kuhusu theolojia ya msalaba. Luka-Matendo anazungumzia kuhusu theolojia ya utukufu.

Unaunganishaje mambo hayo? Inakuwaje manabii wa Agano la Kale waliahidi mustakabali, agano jipya, ambapo Mungu angewapa watu wake moyo mpya? Mungu angewapa watu wake moyo mpya, unaotoka kwa Yereimia, naamini sura ya 31, na kuwarejesha katika nchi yao. Iliahidi Wayahudi wangepata moyo mpya, Mungu angejenga agano jipya kwa ajili yao, na wangerudi katika nchi hiyo. Kwamba ugenini, kuenea kwa Wayahudi waliokuwa wametawanyika kutoka Agano la Kale -- wakati Agano la Kale makabila kumi yalipotawanyika mwaka wa 722 na Waashuri, ambapo Wayahudi walitawanyika mwaka wa 586 wakati Wababeli walipoingia na kuwapeleka Babeli pamoja na Danieli, Shadraka, Meshaki na Abednego na Ezekieli. Kwa hivyo Mungu anasema, "Nitawarudisha katika nchi hiyo nami nitawapa agano jipya." Naam, "warudishe katika nchi yao," lakini barua za Paulo zinaonekana kusema Wayahudi wamehukumiwa, na kwamba Mataifa mengi yamerejeshwa mioyo yao, na kwamba agano jipya linawalenga Mataifa. Kwa hivyo unaunganishaje mambo hayo, kwamba kanisa sasa linaundwa kwa kiasi kikubwa na Mataifa? Msingi wa Kiyahudi unakua na kuenea hadi ulimwenguni. Kwa hivyo unatekelezaje ahadi za agano jipya la Agano la Kale kwa Israeli, huku kanisa na mkazo ukiwa kwa Mataifa?

Kwa hivyo, ninachojaribu kusema ni kwamba kutakuwa na watu hawa tofauti wakiandika kutoka mitazamo tofauti, na hali tofauti wanazotoka. Na kwa hivyo Agano Jipya si kitabu kimoja, kilichohaririwa kimoja ambacho kimehaririwa kwa uangalifu ili kuhakikisha kila mtu anakubaliana na kila mtu mwingine. Mojawapo ya mambo mazuri kuhusu Biblia ni kwamba walimruhusu kila mtu kujisemea na waliacha migogoro ibaki. Hawakujaribu kuoanisha na kulainisha mambo, waliacha ugumu na ugumu wa maandishi tofauti, waliacha kisimame kama kilivyokuwa. Huu ni aina ya uthibitisho kwamba kitabu hiki ni Neno la Mungu, na kwamba hakuna mtu aliyekichanganya. Waliacha tu mambo

yabaki, hawakujaribu kuyalainisha, waliacha jinsi yalivyokuwa. Kwa hivyo tunapoendelea, tutahitaji kuangalia na kuchunguza baadhi ya mivutano hii kati ya waandishi tofauti. Kwa kiasi kikubwa, waandishi tofauti huandika kutoka mitazamo tofauti, na haiba tofauti. Wanaandika kutoka hali tofauti. Wanashughulikia matatizo tofauti, na tutajaribu kuelewa matatizo tofauti ya waandishi tofauti.

G. Yesu kwa Wakati Ufaao [17:22-18:35]

Hebu tufanye mabadiliko ya kitamaduni sasa. Tunataka kuuliza maswali kuhusu -- na wacha kwanza niweke mstari huu. Huu ni mstari wa ajabu kutoka Wagalatia, sura ya 4 ya Paulo katika Wagalatia, mstari wa 4. Unasema hivi: “Lakini wakati ulipowadia, Mungu alimtuma Mwanawe, aliyezaliwa na mwanamke, aliye chini ya sheria, ili kuwakomboa wale waliokuwa chini ya sheria.” “Lakini wakati ulipowadia.” Nataka kuzingatia sehemu ya kwanza ya kozi hii, kwa kweli kutoa hotuba ndefu, kuhusu hili “kwa wakati ulipowadia.” Unasema, “Lakini wakati ulipowadia,” Yesu alikuja kwa wakati ulipowadia. Najua tunafikiri, “Kwa nini Yesu hakuja katika karne ya 21, na tunaweza kumweka kwenye TV na kumtangaza kote ulimwenguni kupitia mtandao,” au kitu kama hicho. Hapana, unasema, Yesu “alikuja kwa wakati ulipowadia.” Kwa hivyo tunataka kuweka jambo hilo la wakati, na tunataka kutazama jinsi utunzaji wa Mungu wa maongozi kwamba Yesu “alikuja kwa wakati ulipowadia” - Wagalatia sura ya 4.

H. Maswali kuhusu Asili za Kihistoria [18:36-22:21]

C. Asili za Kihistoria, muktadha wa kitamaduni [video fupi: changanya HI; 18:36-25:27]

Tunapofanya hivi, haya hapa maswali ya awali tunayoweza kuuliza. Tunataka kufanya utafiti wa kihistoria, kwa hivyo kimsingi tutatoka katika Agano Jipya na kufanya utafiti wa kihistoria wa kabla ya Agano Jipya. Hatujui mengi kutoka kimsingi 400 KK na Malaki, mara nyingi mimi humwita "Malaki: Manabii wa Mwisho wa Kiitaliano." Kristo atazaliwa yapata karibu 5 KK. Na unasema, "Kwa nini Kristo hakuzaliwa saa 0 KK kwa sababu ilikuwa 'BC: kabla ya Kristo, mwaka wa Bwana wetu; AD: baadaye'?" Kwa kweli, mtu aliyegundua mfumo wa BC-AD, alikuwa yapata 625 BK, na kwa hivyo alikuwa miaka 600 baada ya Kristo. Alipogundua mambo yanarudi, kwa kweli alikosa.

Unaweza kuelewa, mtu huyo ni miaka 600 baadaye na hana teknolojia yote tunayo nayo. Alipogundua alikosa. Na sasa tunaweza, kupitia mbalimbali, naamini ilikuwa kupitia kupatwa kwa jua, kutokana na kupatwa huku kwa jua kulikotokea, tunaweza kutambua haswa wakati Herode alikufa. Herode alikufa yapata mwaka 4 KK, na kwa hivyo Yesu ilibidi aje kabla ya Herode kufa. Kwa hivyo Yesu labda alizaliwa yapata mwaka 5 KK. Sio jambo kubwa, lakini jamaa huyo akiwa mwaka 625 alipokuwa akigundua mfumo wa BC-AD aliukosa kwa miaka 5 hivi. Sasa tumeupata vizuri zaidi. Jambo ni kwamba, Malaki ni 400 KK, Kristo ni karibu 0. Tuna takriban miaka 400 wanayoiita "miaka ya ukimya." Hizi ni miaka 400 iliyo kati ya agano. Kwa kweli, haikuwa miaka ya ukimya. Kuna machapisho mengi kutoka kipindi hicho, na tunataka kuangalia baadhi ya historia na mambo yaliyoanzisha Agano Jipya.

Kwa hivyo, kwa nini, kwa mfano, Agano la Kale limeandikwa kwa Kiebrania na Kiaramu? Manabii wa Agano la Kale na Musa walizungumza Kiebrania, na kwa hivyo iko kwa Kiebrania. Walienda Babeli na kuchukua Kiaramu. Kwa hivyo Kiebrania na Kiaramu huzungumzwa katika Agano la Kale. Baadhi ya vitabu, Danieli na Esta, vina Kiaramu ndani yake. Kwa hivyo, zaidi ni Kiebrania, kidogo cha Kiaramu kuelekea mwisho. Unapofika kwenye Agano Jipya, Agano Jipya limeandikwa kwa Kigiriki. Kigiriki ni tofauti sana na Kiebrania. Kiebrania ni lugha ya Kisemitiki, husomwa kutoka kulia kwenda kushoto, si kama sisi tunavyosoma kutoka kushoto kwenda kulia. Na kama Kigiriki. Kiebrania na Kiaramu, zote mbili ni lugha za Kisemitiki kwa kweli zinafanana sana kwa njia fulani na Kiarabu leo. Kigiriki, kwa upande mwingine, ni lugha ya magharibi. Inasoma kutoka kushoto kwenda kulia. Kigiriki hucheza usuli wa Kilatini. Kilatini huchukua mengi kutoka kwa Kigiriki, na hatimaye Kilatini hushuka hadi lugha za kimapenzi, na hata Kiingereza huchukua baadhi ya Kilatini iliyochanganywa na Anglo-Saxon na mambo mengine mengi. Kwa hivyo kimsingi, ni nini kilichofanya mabadiliko kutoka Kiebrania na Kiaramu hadi Kigiriki? Mabadiliko hayo ya lugha, sasa unasema, "Lugha si muhimu sana." Naam, nambari moja, lugha ni muhimu, na lugha huathiri aina ya vitu vinavyowasilishwa na jinsi vinavyowasilishwa. Lakini mabadiliko ya lugha kutoka lugha ya Kisemiti hadi lugha ya magharibi pia yanaonyesha mabadiliko

katika utamaduni, kutoka utamaduni wa mashariki, utamaduni wa Kisemiti, utamaduni wa karibu-mashariki: Iraq, Afghanistan, Syria, Lebanon, mashariki sana; hadi njia ya magharibi, Ulaya, Kirumi, Kigiriki. Hizo ni tamaduni mbili tofauti. Watu hufikiri kwa njia tofauti, huwasiliana kwa njia tofauti. Kwa hivyo ni nini kilichofanya mabadiliko kutoka Kiebrania na Kiaramu yaende Kigiriki?

I. Maswali kuhusu Utamaduni/Muktadha wa Kidini [22:21-25:27]

Swali jingine linalojitokeza, “Ni mabadiliko gani makubwa yaliyotokea katika utamaduni wa Kiyahudi wa Kisemiti walipolazimika kuhamia kwenye utamaduni wa Kiyunani au wa Kigiriki?” Utamaduni wa Kigiriki kimsingi umejengwa kutoka kwa Alexander Mkuu, kama tutakavyoona -- au mimi humwita Alexander Mzabibu. Lakini kama tunavyoona mabadiliko hayo yamehamia kwenye Uyunani wa magharibi. Hilo linaathirije mambo? Ni nini kinachotokea kati ya Malaki (400 KK) na wakati wa Agano Jipya? Na kwa kweli sehemu kubwa ya Agano Jipya iliandikwa yapata 50 BK hadi 90 au 95 BK Kwa hivyo imeandikwa 400 KK hadi yapata 50 hadi 90 BK Ni nini kilitokea katika kipindi hicho cha muda?

Kitu kama sinagogi kilitoka wapi? Unapokuwa katika Agano la Kale husomi kuhusu masunagogi. Unaposoma kuhusu Yesu unasoma kwamba Yesu anaendelea kuingia katika sinagogi, akifukuzwa kutoka katika sinagogi, na kuingia katika sinagogi. Paulo ataingia katika sinagogi, kuhubiri, na kisha kupigwa na mambo mbalimbali kama hayo. Kwa hivyo Paulo ataanza huduma yake katika sinagogi. sinagogi lilitoka wapi? Haikuwa katika Agano la Kale, Agano la Kale linalenga hekalu. Sasa ghafla katika Agano Jipya tuna hekalu na masunagogi. Nini kilitokea hapo?

Wasamaria ni akina nani na kwa nini kuna uadui mkubwa kati ya Wayahudi na Wasamaria? Wanaonekana kuchukiana. Wakati fulani wanauana. Kwa hivyo Wasamaria, kuna nini na hilo? Kwa nini Wasamaria wanawachukia Wayahudi, kwa nini Wayahudi wanawachukia Wasamaria?

Vipi kuhusu Mafarisayo na Masadukayo? Sasa tunaona katika Agano Jipya, Yesu anazungumza na Mafarisayo na mara nyingi huwakemea Mafarisayo, lakini katika sehemu nyingine Mafarisayo, una mtu kama Yusufu wa Arimathaya au Nikodemo

anayemjia Yesu usiku ambaye ni kiongozi wa Mafarisayo. Na hivyo Mafarisayo -- Paulo ataishia kuwa "Mfarisayo wa Mafarisayo." Kwa hivyo Mafarisayo wanaonekana kuwa kwa upande mmoja wanampinga Yesu, lakini kwa upande mwingine ujumbe wao unaonekana kuwa waongofu wengi wanatoka katika Ufarisayo. Kwa nini kuna mgogoro kati ya Mafarisayo na Masadukayo? Mafarisayo na Masadukayo ni akina nani na tofauti ni ipi? Kwa hivyo tutaangalia mambo hayo. Tunajiandaa tu, kwa hivyo sasa tutaruka nje na kujifunza hilo miaka 400 kabla ya wakati wa Kristo.

Sawa, kwa hivyo tumekuwa tukizungumzia mambo haya hapa, na kwa namna fulani sijabonyeza kitufe, na kwa hivyo nimekosa mambo, lakini hiki ndicho tumekuwa tukizungumzia. Hili hapa sinagogi, sinagogi lilitoka wapi? Hawa hapa Wasamaria, kwa nini Wasamaria waliwachukia Wayahudi? Kwa nini Wayahudi waliwachukia Wasamaria, na kinyume chake? Sio Mafarisayo na Masadukayo tu bali, kwa njia, kulikuwa na makundi mengine mbali na Mafarisayo na Masadukayo? Kulikuwa na makundi mengine ambayo hayakuwa Mafarisayo na Masadukayo tu, na tunataka kuangalia baadhi ya hayo pia.

J. Jiografia ya Milki ya Uajemi [25:27-28:50]

D. Jiografia ya Milki ya Uajemi, Babeli, Asia Ndogo, Ugiriki

[video fupi: changanya JL; 25:27-36:33]

Lakini kabla hatujafanya hivyo, tunahitaji kuelewa, Agano Jipya litaandikwa kwa Kigiriki cha Koine. Tutataka kuzungumzia hilo baadaye kidogo. Lugha inavyoathiri jinsi unavyoelewa maandishi, kulingana na lugha ya asili, Kigiriki katika kesi hii, Kigiriki cha Koine.

Kwa hivyo jiografia: mpangilio wa mahali ambapo vitu vipo, huathiri sana, utamaduni na vitu vimeanzishwa kulingana na jiografia. Nilikulia katika sehemu inayoitwa Buffalo/Niagara Falls, New York. Buffalo/Niagara Falls, New York, ni sehemu gani ya utamaduni huko? Theluji, majira ya baridi kali nimeona theluji ikitiririka juu ya nyumba za watu. Unakuja New England, je, tabia ya mwingiliano huko New England ni tofauti sana? Je, Jiji la New York ni tofauti na Los Angeles? Je, Louisiana, je,

utamaduni huko New Orleans ni tofauti na utamaduni huko Chicago? Je, utamaduni huko Chicago ni tofauti na utamaduni huko Miami? Na kwa hivyo, hata Amerika, unaweza kuona maeneo tofauti, kuna tabia tofauti kwa watu, jinsi wanavyofikiri na wanachofikiria. Kwa hivyo jiografia itatupa lugha nyingine inayofanana na ile ya kumwelewa mtu kulingana na muunganisho wa utamaduni na mahali anapotoka.

Kwa hivyo, hebu tuangalie ramani kadhaa basi. Hapa kuna ramani yetu ya kwanza, na ninataka tu kupitia hii. Hii ni ramani ya kile kinachoitwa Milki ya Uajemi. Tutamwona Koreshi Mkuu, atakuwa mmoja wa Waajemi wetu wakubwa. Atafuatwa na mtu mwingine mkuu anayeitwa Dario, ambaye ataipanga, na kisha kuendelea hadi Xerxes, ambaye ataolewa na Esta, kwa njia, na Artashasta, hiyo ni karibu wakati wa Ezra-Nehemia. Kwa hivyo Milki ya Uajemi iko hapa kwa kiasi kikubwa. Sasa kwa sababu ya ushiriki wetu katika Mashariki ya Kati, baadhi ya mambo haya mtajua. Kwa hivyo acha nitembeke na kuanza hapa, mbali zaidi upande wa mashariki. Hapa kuna Mto Indus, Mto Indus nchini India utakuwa hapa, Mto Indus huu, na hapa kimsingi ndipo Afghanistan, Pakistani ziko katika eneo hili. Afghanistan, Pakistani. Unaposonga mbele hivi, hapa ni eneo la Iran. Iran. Na sasa ni muhimu sana kutambua kwamba Wairani si Waarabu, si Wasemiti. Kwa kweli ni Wazungu, wengi wao wakitoka Urusi. Kwa hivyo kimsingi, hawa watakuwa Waajemi. Waajemi, ndio msingi wa nchi ya Iran leo. Kwa hivyo Waajemi si wa asili ya Kisemiti, ni wa asili ya Wazungu au Waaryan, si Wasemiti. Kwa hivyo, hapa ndipo Uajemi utakapoanza, katika Umedi-Uajemi. Uandishi wa Behistun umeandikwa hapa, Susa itakuwa hapa, na Uajemi itakuwa hapa. Sasa hizi ni milima. Hii ni ardhi ya milima hapa, na kisha kutoka milimani unashuka hadi bondeni. Bonde hili litakuwa pana hivi, kile wanachokiita hilali yenye rutuba hapa. Kimsingi una Mto Frati na Mto Tigri. Ninakumbuka hizi kila wakati, kujaribu kuzipata ili nisizichanganye, ET Unakumbuka ET kwenye sinema? ET, kwa hivyo ni Frati, Tigri.

K. Jiografia Zaidi ya Agano Jipya: Ashuru, Babeli, Siria, Asia Ndogo [28:50-34:08]

Na kwa kiasi kikubwa hapa Ashuru kutakuwa na mahali panapoitwa Ninawi . Tunaifahamu Ninawi kutoka kwa Yona na nyangumi, na kitu kama hicho. Kwa hivyo

Ninawi wa Ashuru utakuwa hapa juu, na kisha Babeli utakuwa hapa chini. Picha kutoka Babeli itarudiwa hata katika kitabu cha Ufunuo. Kwa hivyo tutaichukua hii mwishoni mwa Agano Jipya, na bado itarudiwa kutoka Babeli ya zamani kutoka hapa hapa. Kwa hivyo, huu ni Mto Tigri na Frati. Mwezi mwekundu wenye rutuba ndio mahali ambapo Ibrahimu alitoka, mwezi mwekundu wenye rutuba; ukishuka hadi Syria. Syria kaskazini mwa Israeli, bado Syria hadi leo. Hii itakuwa Asia Ndogo, wataiita Asia Ndogo au Uturuki. Tungeiita hii Uturuki leo. Kisha tunashuka hadi Israeli, na bila shaka, Israeli iko hapa. Damasko ni mji mkuu wa Syria. Yerusalemu ni mji mkuu huko Israeli. Kwa hivyo Damasko na Yerusalemu, na hizi mbili zitaenda huko. Kwa kawaida unapigana na majirani zako, na kwa hivyo watapigana na majirani zao hapa, Syria dhidi ya Israeli.

Kisha kuja hapa Misri. Misri ni "zawadi ya Mto Nile." Misri pia ni "kikapu cha mkate" cha ulimwengu wa kale. Kwa hivyo Misri ilitoa ngano, shayiri -- ikizingatiwa "kikapu cha mkate" cha ulimwengu wa kale. Ni "zawadi ya Mto Nile" kwa sababu hii yote ni jangwa la Sahara hapa. Ni kahawia, kahawia, kahawia kila mahali unapoangalia, isipokuwa utepe huu mdogo wa Mto Nile. Mto Nile, hapa ndipo Mafarao, na Misri, na "waache watu wangu waende," na Kutoka kote kulifanyika. Hapa Memphis, mimi huwaambia watu kila wakati Memphis ndipo mfalme amezikwa. Bila shaka, ninazungumzia mfalme mwingine -- Elvis, lakini ni Memphis, Tennessee. Na kisha Elephantine. Kulikuwa na Wayahudi waliotawanyika hapa Elephantine. Kwa kweli wamepata baadhi ya mabaki ya Wayahudi hapa chini mahali hapa panapoitwa Elephantine. Hapa chini kabisa, kusini, mahali hapa panapoitwa Elephantine. Kutakuwa na Wayahudi waliotawanyika huko. Baadhi ya mambo waliyofanya, tangu zamani sana, yatakuwa ni papyrus ya Elephantini, ambayo yameenea kote. Kwa hivyo tunaelekea huko.

Libya iko hapa. Tunajua Libya kwa sababu ya Muammar Gaddafi na kilichotokea huko. Hapa kuna Ghuba ya Uajemi. Mimi huwaambia watu Ghuba ya Uajemi kila wakati. Hapa hapa, hapa pana sana, hapa ni Mlango-Bahari wa Hormuz. Mlango-Bahari wa Hormuz sasa ndio Wairani walio hapa, wazao wa Waajemi, wanatishia kuifunga, na hapa ndipo mafuta yote yanatoka. Kwa hivyo tani ya mafuta hutoka hapo, na ikiwa

watafunga, unaweza kuona Mlango-Bahari wa Hormuz hapo. Kwa hivyo tuna meli zetu za kubeba ndege zilizoegeshwa hapo sasa, zikijaribu kuweka njia hii wazi kuelekea Bahari ya Arabia na kadhalika.

Kwa hivyo, tunarudi juu, hapa kuna Ugiriki. Hapa kuna Athene. Athene -- Parthenon, Plato, Aristotle, Socrates, vitu vya aina hiyo. Wasparta -- Wasparta watakuwa hapa chini, Mlima Olympus hapa. Wagiriki wako hapa. Kwa hivyo kinachotokea ni Waajemi, ambao wana himaya hii yote, sasa angalieni, wameiteka Misri. Watataka kuiteka Ugiriki. Kwa hivyo kutakuwa na vita vya mara kwa mara, Xerxes na wengine, kati ya himaya ya Uajemi wakijaribu kusonga mbele hivi, na Wagiriki wakijaribu kuwazuia. Kwa hivyo kimsingi hii itakuwa vita ya kushinda Milki ya Uajemi. Wagiriki basi watawashinda Waajemi. Unaona himaya kubwa kiasi gani, Wagiriki, kitu hiki kidogo cha Ugiriki hapa, kitakachochukua himaya hii yote. Hapo ndipo Alexander Mkuu ataingia.

Sasa hebu tuangalie hili kwa undani zaidi. Hii ni aina ya picha ya setilaiti. Kwa nini napenda picha hii hapa, kwa sababu hapa unaweza kuona wazi Milima ya Zagros ya Iran. Na unaweza kuona jinsi Wairani wanavyoishi katika eneo hili la milimani . Iraq iko chini katika uwanda wenye rutuba. Kwa hivyo kinachotokea ni kwamba, watu wa milimani hushuka kila mara kwenye uwanda, wakitaka kushinda uwanda. Watu wa uwandani wanataka kila mara kuwaweka watu wa milimani juu milimani. Kwa hivyo hii ni Iran dhidi ya Iraq, na hiyo imekuwa ikiendelea kwa maelfu ya miaka. Kwa hivyo hiyo ni Iran, Iraq. Hapa ni Babeli, huko juu kuna Ninawi, na hapa ni Jangwa la Siria. Hapa ni Damasko na Yerusalemu na mgogoro ambao utakuwa nao hata leo kati ya Damasko na Yerusalemu. Hapa ni Asia Ndogo, Uturuki huko juu, Rasi ya Sinai hapa chini. Kisha unaweza kuona picha hii nzuri ya Mto Nile na Delta ya Mto Nile. Kisha kutakuwa na jiji hapa ambalo litakuwa muhimu sana baadaye, na litaitwa Alexandria. Na Wamisri, Waptolemia, watajenga Aleksandria hii, wakiipa jina la Alexander. Hapo ndipo moja ya maktaba kubwa zaidi za ulimwengu wa kale itakapokuwa. Ni Maktaba ya Bunge la ulimwengu wa kale. Kwa hivyo hizi ni aina ya ramani, na tutaona harakati za kurudi na kurudi na mtume Paulo. Mtume Paulo atakuwa kwenye barabara ya Dameski, na hapo

ndipo atakapopata uzoefu wake wa kuongoka. Antiokia huko Syria itakuwa mahali ambapo Wakristo wanaitwa Wakristo kwa mara ya kwanza. Watawatuma wamishonari kutoka eneo hili kote ulimwenguni. Kwa hivyo tutaona miunganisho mbalimbali katika sehemu mbalimbali katika Agano Jipya nao.

L. Jiografia ya Ugiriki ya Kale [34:09-36:32]

Hapa kuna ukaribu wa Ugiriki. Nataka kufanya maeneo mawili hapa. Kwa kiasi kikubwa, unayo, hii ni sehemu ya magharibi ya Uturuki. Na utakuwa na miji kama Pergamo, Thiatira, Sardi, Smirna, Filadelfia na Laodikia. Kama ninavyosema majina hayo, yanaweza kusikika yakijulikana. Hiki ni kitabu cha Ufunuo, kinachozungumzia makanisa saba katika sehemu ya magharibi ya Uturuki. Hapa ni Efeso, Efeso ilikuwa Paulo aliandika Waefeso kwa kanisa la Efeso. Kwa hivyo kimsingi hii ni sehemu ya magharibi ya Uturuki, Paulo atatumia miaka mitatu huko Efeso baadaye katika safari yake ya tatu ya umishonari. Kisha unavuka huko kuelekea kaskazini, na hapo ndipo Makedonia ilipo. Makedonia, Filipo wa Makedonia, Alexander alitoka huko juu. Hapa ndipo Filipi itakapokuwa. Filipi ilipewa jina la Filipo wa Makedonia, baba yake Alexander. Makedonia, Thessaloniki, Berea, hayo ni makanisa ambayo Paulo alianzisha huko juu. Kimsingi watamsaidia Paulo katika huduma yake kwa kiasi kikubwa. Sasa Paulo atashuka hapa kwa sababu anataka kuipiga Athene. Athene ndipo mahali ambapo Wagiriki wenu wengi wa kitambo: Plato wenu, Aristotle wenu, na Socrates wenu -- Athene, mambo ya kitambo. Na hapa kuna Korintho, moja kwa moja katika Ghuba ya Korintho inayoingia hapa, mgawanyiko wa Akaya na kimsingi Peloponnesus hapa chini. Sparta itapatikana chini kabisa kuelekea kusini. Kwa hivyo Wasparta na Waathene watapigana hapa na hapa, wakienda huku na huko, na kwa hivyo Korintho iko katikati. Mtapata trafiki pande zote mbili kupitia shingo ndogo inayopita hapa. Hapa kuna Mlima Olympus pia, baadhi yenu labda mnaifahamu Mlima Olympus, Zeus, na mambo ya aina hiyo yote. Kwa hivyo Sparta, Athene, Korintho. Korintho, Paulo atawaandikia Wakorintho barua, Paulo atatumia mwaka mmoja na nusu huko. Kwa hivyo hapa ni Ugiriki: Makedonia, Akaya, Peloponnese na Sparta, na kimsingi wataenda huku na huko na tutaona mambo mbalimbali. Hapa ni

eneo la Bahari ya Aegean hapa. Bahari ya Aegean na Mediterania ziko hapa nje. Kwa hivyo hiyo ni aina ya muhtasari mpana wa ramani kadhaa, ili tu tuweze kuiona kijiografia kutokana na kitakachotokea baadaye.

M. Kuibuka kwa Waajemi [36:33-40:05]

E. Kuinuka kwa Uajemi: Cyrus BBBLE

[video fupi zinachanganya MS; 36:33-56:38]

Sasa, nataka kuachana na jiografia na kurudi sasa kwenye historia kwa kupitia baadhi ya historia ya kipindi hiki. Kwa hivyo wacha nianze na kuibuka kwa Waajemi. Nini kilimtokea Yona huko Ninawi na aina hizi za mambo? Una harakati kubwa za Agano la Kale. Ninawi (Waashuri) itaanguka mwaka wa 612 KK. Yona anaenda Ninawi huko Ashuru na Yona anatabiri kwa Waashuri na anasema kimsingi, "Ninawi, tubuni." Tazama, watu wa Ninawi, ambao ni wakatili sana, wanatubu kwa mahubiri ya Yona. Je, hilo halionekani kama Yesu alisema kitu kama hicho? Yesu anamtumia Yona kama sehemu ya historia yake. Kwa hivyo walitubu kwa mahubiri ya Yona, na bado Nahumu, miaka michache baadaye, anatabiri tena dhidi ya Ashuru kwamba Mungu ataharibu Ninawi. Na hakika, mnamo 612 KK, Wababeli walikuja kutoka kusini, Babeli, inapanda kaskazini hadi eneo la Tikrit juu ambapo Wakurdi wako leo huko Iraq na kuishinda Ninawi, 612 KK, Ninawi inaangamizwa. Kwa njia, inasema "imelazwa tangu wakati huo." Wanaakiolojia wamekuwepo humo na kufanya kazi kubwa ya akiolojia huko Ninawi. Lakini Ninawi, mwaka 612, huanguka kwa Wababeli, na Wababeli sasa ndio wapya wanaotawala. Ashuru inateka Samaria na kutawanya makabila kumi ya kaskazini ya Israeli mwaka 722 KK.

Kwa hivyo Wababeli wanatawala. Huu ni wakati tu ambao Danieli, Shadraka, Meshaki, na Yeremia wanatabiri wakati huu katika Agano la Kale. Kimsingi Wayahudi wanaasi dhidi ya Babeli. Babeli, Nebukadreza, unakumbuka baadhi ya hadithi hizo, inakuja na kuchukua baadhi ya wasomi kwenda Babeli karibu mwaka 605-597. Wayahudi hatimaye wanaasi, na Nebukadreza ametosheka, na kimsingi wanaingia na kuifuta hekalu mwaka 586 KK. Kutoka Agano la Kale tulijifunza tarehe nne za msingi tu

katika Agano la Kale. Mojawapo ilikuwa Ibrahimu ilikuwa mwaka 2000 KK, Daudi ilikuwa mwaka 1000 KK. Mojawapo ya tarehe zingine tulizojifunza ilikuwa mwaka 586 KK ilikuwa wakati hekalu la kwanza liliharibiwa. Hekalu hili la kwanza lilijengwa na Sulemani, lilifunikwa kwa dhahabu, lilikuwa la fahari. Liliharibiwa mwaka 586 na Wababeli, walilisawazisha. Walilisawazisha hekalu, na kulitupa lote chini. Waliwachukua watu mateka, waliwapeleka Babeli. Yeremia aliwaambia mapema kwamba wangukuwa Babeli kwa miaka 70 kwa sababu hawakuwa wameshika sheria za Sabato kwa mujibu wa Mwaka wa Sabato. Mungu anasema, “Nchi yangu itapumzika.” Hawakuwa wameipa nchi pumziko kwa miaka 490, na Mungu anasema miaka 70, “Nitawatoa katika nchi, iacheni nchi ipate mapumziko.” Wayahudi walihukumiwa wakati huo huko Babeli, na watu walipelekwa uhamishoni Babeli, Nebukadreza, na hekalu likatoweka.

Sasa hekalu likiwa limetoweka, liliwashtua Wayahudi kabisa kwa sababu hekalu lilikuwa mahali walipomwabudu Mungu. Mungu angepaswa kuwalinda kutokana na Nebukadreza, na sasa hekalu limebomolewa. Linaibua maswali ya kila aina kuhusu jinsi Mungu alivyo na nguvu? Je, Yehova/Yahweh ana nguvu kama tulivyofikiria? Tazama, hakuweza kujilinda huko Yerusalemu, na sasa hekalu limetoweka. Na kwa hivyo huu ni wakati wa kutafakari sana kwa Uyahudi, nini kilitokea, nini kilienda vibaya?

N. Koreshi Mkuu wa Uajemi [40:06-42:41]

Baadhi ya watu wanaamini kwamba vitabu vya Wafalme wa 1na wa 2ⁿⁱ kama jibu la kuwaambia watu yaliyotokea; ninyi watu mlitenda dhambi, mlimkataa Bwana, mlivunja agano lake na kwa sababu mlivunja agano lake, hukumu ya Mungu iliwaangukia. Kwa hiyo ndiyo maana mlipolekwa Babeli; haikuwa kwamba Mungu alikuwa dhaifu, Mungu alikuwa akitimiza makusudi yake. Aliwaambia kwamba angewatoa katika nchi; je, mnakumbuka baraka na laana kutoka katika kitabu cha Kumbukumbu la Torati sura ya 28 na pia Mambo ya Walawi? Baraka na laana. Walikuwa wamekataa agano hivyo Mungu anawatoa katika nchi; hiyo ni 586, wanatoka nje kwa miaka 70. Kwa hivyo sasa wamekaa Babeli, Wayahudi wamekaa Babeli,

Ezekieli na Danieli. Ghafla katika 539, Babeli inaanguka kwa Koreshi. Koreshi Mkuu anaingia na kuchukua nafasi. Koreshi huyu—yeye kwa kweli ni Koreshi wa Pili, lakini anaitwa Koreshi Mkuu—anakuja mwaka wa 539 na Babeli inaangukia kwa Waajemi wakishuka kutoka milima ya Iran hadi tambarare za Iraq na kuiteka Babeli. Koreshi, ambaye ni mfalme wa Wamedi-Waajemi, ni aina ya himaya mchanganyiko huko, Wamedi-Waajemi. Wamedi na Waajemi walikusanyika pamoja. Koreshi anawaongoza hadi Babeli na wakashinda Babeli mwaka wa 539.

Kwa hivyo tunataka kumtazama Koreshi. Wairani au Waarya si Wayahudi, kwa hivyo Koreshi si Msemiti kama Wababeli wangukuwa; kwa hivyo huu ni mabadiliko ya kitamaduni. Sasa nataka kupitia Koreshi, 539 kwa Koreshi, yeye ndiye mfalme mkuu wa kwanza wa Milki ya Uajemi na nataka kujadili kipindi hiki cha Uajemi, ambacho kingekuwa kuanzia 539 wakati Koreshi alipoipeleka Babeli hadi 333 KK Sasa mimi huwaambia watu kila wakati 333 KK ni moja ya tarehe ninazotaka ujifunze. 333 KK ni nusu ya 666, sivyo. Nambari ya nani ni 333? 333 KK ni Alexander Mkuu. Na kwa hivyo hiyo ni tarehe moja nataka ujieleweshe. Kwa hivyo 400 KK ni wakati Agano la Kale linaposimama lakini katika 333 ndipo Alexander anapoanza kuondoka. (Kwa kweli ni 334 lakini nimeifupisha, 333 ni rahisi kukumbuka kwa sababu ni nusu ya 666.) Kwa hivyo mnamo 333 KK Alexander ataenda na kuchukua ulimwengu wote katika takriban miaka 10 hadi 12.

O. Alichofanya Koreshi Mkuu (BBBLE) [42:41-47:01]

Lakini, hebu turudi kwa Koreshi. Koreshi anaiangamiza Babeli mwaka wa 539 KK. Nataka kutumia neno hili dogo la kikroskosti “B B- Bible,” “BBBLE” kwa kile ambacho Koreshi alifanya mwanzoni.

Kwanza kabisa, Koreshi katika **Biblia** . Koreshi anatabiriwa kwa jina la takriban miaka 2-300 kabla ya kuishi. Sawa, wakati wa Isaya, Isaya akiandika kabla kidogo ya 700 KK (Koreshi yuko hai yapata mwaka 539) Isaya anasema hivi, “Ni nani amwambaye Koreshi,” hii ni Isaya sura ya 44 mstari wa 28, “Ni nani amwambaye Koreshi, ndiye mchungaji wangu,” (neno 'mchungaji' ni jina lingine la 'mfalme', wafalme

waliitwa wachungaji). “Yeye ni mchungaji wangu naye atatimiza yote nipendayo. Atauambia Yerusalemu; Koreshi atauambia Yerusalemu, ‘Na ujengwe upya’ na hekalu ‘Na liwekwe msingi wake.’” Katika Isaya sura ya 45 mstari wa 1, “Hili ndilo Bwana asemalo [col amar YHWH]: kwa mpakwa mafuta wake.” Unajua neno la mpakwa mafuta ni nini kwa Kiebrania, ni neno “Meshiach;” linasema kwamba kufunga mara kadhaa; linasikika kama Masihi, sivyo? Ni neno la Masihi; ndivyo Masihi alivyo hasa. Masihi inamaanisha “mpakwa mafuta.” Kwa hivyo hapa, Koreshi Mkuu anaitwa katika Isaya 45:1, anaitwa Masihi, mpakwa mafuta; huyu ni Koreshi. Kwa hivyo neno hilo Masihi linatumika kwa Koreshi, mtu Koreshi, neno Masihi baadaye litatumika kwa Yesu, Mwenyewe. Kwa njia, wakati Masihi, "Meshiach" kutoka Kiebrania linapokuja katika Kigiriki, nadhani ni nini kwa Kigiriki, "Christos." Kwa hivyo Yesu ataitwa "Christos." Yesu ndiye Mpakwa Mafuta; tutamwita Yesu Kristo. Neno kwa Kristo, au Christos, linamaanisha "mpakwa mafuta." Linamaanisha Masihi. Kwa hivyo Yesu Mpakwa Mafuta, Masihi, Christos: Yesu Kristo.

Neno hilo hilo, “mpakwa mafuta,” “Meshiakhi,” linatumika kumhusu Koreshi katika Isaya sura ya 45 mstari wa 1; “Bwana asema hivi: Kwa masihi wake, kwa Masihi wake, kwa Koreshi, (na jina lake linamtaja kwa jina lake,) ambaye mkono wake wa kuume nimeushika ili kuyatiisha mataifa (na Koreshi atayatiisha mataifa).

Sasa tunaona basi, Koreshi anatajwa katika Biblia katika Ezra. Koreshi anatoa amri, na amri hii ambayo Koreshi alitoa imenukuliwa katika Ezra, sura ya 1 mstari wa 2 hadi 4. Nami nataka kuisoma, inatimiza kile ambacho Isaya alikuwa ametabiri kuhusu mpakwa mafuta huyu na kile ambacho mpakwa mafuta huyu angefanya. Ezra sura ya 1 mstari wa 2 na unaofuata, inasema, “Hivi ndivyo Koreshi, mfalme wa Uajemi asemavyo, (angalia utangulizi mdogo, unasikika unajulikana, kwa majina tofauti tu, sivyo) BWANA (yaani BWANA) Mungu wa Mbinguni amenipa falme zote za dunia naye ameniweka nimjengee hekalu huko Yerusalemu huko Yuda, mtu yeyote kati yenu miongoni mwa watu wake, Mungu wake na awe pamoja naye, naye apande kwenda Yerusalemu huko Yuda, akajenge hekalu la BWANA, Mungu wa Israeli, Mungu aliyeko Yerusalemu.” Kwa hivyo Koreshi anaichukua Babeli na anawaachilia Wayahudi warudi na kujenga

upya hekalu huko Yerusalemu. Kwa hivyo Koreshi ni mkombozi, ni mkarimu; anawaokoa Wayahudi na kuwarudisha kujenga hekalu huko Yerusalemu. Amri ya Koreshi katika sura ya 1 ya Ezra inataja hilo; hata anasema wanaweza kutumia pesa za kifalme kutoka kwenye hazina kujenga upya.

P. Kwa Nini Koreshi Alikuwa Mkuu—ukarimu [47:02-48:33]

Kwa hivyo Koreshi, hili ndilo hoja yangu inayofuata, Koreshi ni mtu mkarimu. Koreshi ni mkarimu; ambapo Waashuri walikuwa wakatili na watu waliotundikwa, wakakata vichwa vyao na kuwachuna ngozi, wakaondoa ngozi zao miilini mwao walipokuwa hai na kuziweka nje kwa ndege ili zile. Waashuri walikuwa wakatili wakitawanya makabila kumi ya kaskazini ya Israeli. Babeli iliwahamisha Wayahudi hadi Babeli kwa miaka 70 baada ya kupofusha mfalme wao Sedekia na vitu vingi huko, lakini kwa vyovyote vile Wababeli waliwahamisha watu . Sasa Koreshi anaingia na ni mkarimu, na anasema, kimsingi "rudini." Anawaruhusu watu waliohamishwa na Waashuri na Wababeli kurudi katika nchi yenu. Kwa hivyo, Koreshi alikuwa mtu mwema; kwa njia nyingi, mtu huyu alikuwa mkarimu. Ni jambo moja kuwa na nguvu; ni jambo lingine kuwa mkarimu na mkarimu. Koreshi alikuwa hodari, alikuwa shujaa. Lakini pia ni mkarimu na mkarimu, na utawala wake ulikuwa wa ukarimu. Aliwarudisha watu nyuma na kuheshimu desturi za wenyeji, unaweza kurudi na kujenga hekalu lako mwenyewe kwa Mungu unayemtumikia, Yehova. Kwa hivyo anarudisha nyuma uhamisho lakini Wayahudi wengi hawarudi kamwe. Ezra na Nehemia wanaporudi, kuna watu 42,000 wanaorudi. Kuna Wayahudi waliotawanyika kote ulimwenguni sasa na baadhi yao hawarudi kamwe. Kwa kweli, baadhi yao bado wako katika Jiji la New York; kuna idadi kubwa ya Wayahudi katika Jiji la New York kuliko ilivyo Israeli hivi sasa. Utawanyiko, kutawanyika, bado kunaendelea hadi leo.

Swali : Upanuzi wa Koreshi: Babeli [48:34-51:05]

Koreshi atakuwa mfalme, mfalme; yeye ndiye mfalme mkuu. Anapoangalia falme hizo, anasema, “sawa, nina Babeli.” Anaona falme tatu. Kwanza, yuko juu katika milima

ya Iran, anaangalia nje na anaona falme tatu. Moja iko chini yake, hiyo ni Babeli, kwa hivyo amechukua Babeli sasa; hiyo ndiyo B, amechukua Babeli. Anaangalia Uturuki na anaona huko Uturuki, au Asia Ndogo, anaona milki ya Lydia. Lydia huko Uturuki, na kuna mtu huko anayeitwa Croesus; na Croesus huyu ni tajiri sana. Uvumi una kwamba Croesus anaketi kwenye kiti cha enzi cha dhahabu. Koreshi amesikia hilo, na anasema, "sawa, kwa hivyo tumechukua Babeli sasa, nimewaachilia watu." Kwa njia, alipochukua Babeli, mambo machache tu ya kuvutia kuhusu hilo, Babeli ilikuwa na kiongozi wakati huo anayeitwa Nabonidus na jamaa huyu Nabonidus ambaye atapigana dhidi ya Koreshi ni aina ya fumbo. Kwa kweli aliondoka Babeli, Babeli ilimtumikia mungu, Marduk, lakini kwa hivyo Nabonido anasema, "Simpendezi sana mungu wa jua," kwa hivyo akaenda zake na alikuwa mtu wa mafumbo na akashuka Arabuni na alikuwa akifanya mambo, na watu walikuwa wakisema, "Mfalme wetu yuko wapi? Ameondoka kuwa mtu wa mafumbo, akifanya jambo la kimonaki jangwani." Kwa hivyo Babeli, Koreshi alipokuja walikuwa tayari kwa kiasi fulani. Uvumi una kwamba, nilifundishwa hata hivyo, kwamba Koreshi alielekeza Mto Frati na akaingia Babeli na kuiteka Babeli, si kwa kuvunja malango, si kwa kubomoa kuta, lakini kwa kweli zilizama, ambapo Mto Frati ulielekeza Mto Frati na kuwatuma watu wake chini. Edwin Yamauchi, ambaye ni mtaalamu wa Waajemi, na ameandika kitabu cha kurasa 4-500 kuhusu Waajemi, Dkt. Yamauchi anasema kwamba hafikirii kwamba Mto Frati ulielekezwa, Mto Frati ni mkubwa sana kuelekezwa, lakini alifikiri kwamba kuna uwezekano mkubwa kwamba labda ulikuwa mfereji uliokuwa nje ya Frati na wakaelekeza mfereji na kuingia chini ya mfereji. Bila shaka, Koreshi alikuwa shujaa mzuri. Alikuwa mwerevu, alipitia chini ya kuta, akaelekeza mfereji huu na kuwatuma watu wake chini na wakaiteka Babeli. Watu wa Babeli walimwona Koreshi kama mkombozi. Walifurahi kwamba alikuwa hapa; kwa sababu Koreshi anaheshimu zaidi miungu ya Babeli kuliko mfalme wao Nabonido ambaye alikuwa mbali jangwani.

R. Cyrus anamtoa Lidia (Croesus mfalme wa Lidia) [51:06-54:22]

Kwa hivyo anaichukua Babeli, sasa anamtazama Lydia. Anapomfuata Croesus, ambaye ni tajiri sana. Alitaka kimsingi kuwaleta Asia Ndogo na Lydia, Croesus haswa, chini ya uhuru wa Uajemi. Unaweza kusema kwamba Koreshi alikuwa Calvinist mzuri kwa sababu alikuwa akitaka kupata uhuru, lakini kwa kweli ilikuwa uhuru wake mwenyewe juu ya eneo hilo. Kwa hivyo anatoka na kimsingi kile ulicho nacho wakati huo ni, Croesus anajua Koreshi anakuja baada yake. Anatuma kwa Oracle ya Delphi; huko Ugiriki na kusema kimsingi, 'Oracle ya Delphi, niambie nini kitakachokuwa katika mustakabali wangu hapa? Itabidi nipigane na Koreshi, je, nitashinda au nitashindwa?' Na Oracle ya Delphi inasema kwa busara, "Milki kubwa itaharibiwa." Sasa Croesus aliposikia, "milima kubwa ingeharibiwa," alifikiri kwamba angeshinda dhidi ya Koreshi. Lakini kama vile manabii hawa wengi walivyo, haikuwa himaya ya Koreshi iliyoharibiwa, ilikuwa yake mwenyewe. Kwa hivyo Oracle ya Delphi ilikuwa na utata, na kwa hivyo unaona unabii huo uligusa upande wowote; Kwa vyovyote vile, mmoja wao angeshinda na mmoja wao angepoteza. Ilibainika kuwa, Croesus alipoteza.

Pia angalia pia, tofauti kati ya farasi na ngamia. Croesus alikuwa farasi, Asia Ndogo alikuwa na farasi wengi. Kuna shida gani na farasi? Farasi ni wakubwa hivi ; farasi ni wapana hivi. Farasi ni mkubwa sana, lazima upande farasi; kwa hivyo unapanda farasi. Farasi ni nini ikilinganishwa na ngamia? Ngamia ni mrefu hivi na ngamia ni mkubwa hivi; na ngamia uko juu sana. Kwa hivyo farasi wa Croesus walipotoka dhidi ya ngamia wa Koreshi, farasi waliogopa. Mara nyingi nimefikiri ni kwa sababu ngamia walinusa na farasi, um...Nilikuwa na "upendeleo," sijui kama ilikuwa ni fursa, tulikuwa chini Sinai wakati mmoja na nilipata kulala karibu na ngamia usiku kucha na ngamia huyu alipumua kwenye hema letu. Nataka tu kukuambia, hiyo ni baadhi ya pumzi mbaya zaidi ambayo utawahi kunusa maishani mwako; ngamia hawakupiga mswaki meno yao na pumzi ilikuwa mbaya tu. Ilikuwa ya kutisha, ilikuwa harufu mbaya sana alipopumua usiku kucha. Kisha wakagugumia, kwa kina kirefu; usiku kucha alikuwa akigugumia na kisha akipumua kwenye hema letu - ilikuwa kama kuwa kwenye tanki la maji taka na ngamia huyu. Kwa hivyo ngamia wananuka; sasa ninamheshimu sana mnyama wa ngamia, ni mnyama wa ajabu katikati ya jangwa, wa ajabu kabisa. Lakini unapoweka

ngamia dhidi ya farasi, ngamia wana faida fulani hapo. Kwa hivyo, Koreshi anamshinda Lydia na kuharibu na kuchukua nafasi kimsingi. Kwa hivyo sasa una Milki ya Uajemi inayoendelea kutoka Mto Indus, kupitia Afghanistan, kupitia Uajemi huko Iran, hadi Iraqi, sasa wamechukua Syria na Israeli; lakini bado hajachukua Misri. Kwa hivyo anachofanya ni; hawezi kuwa kila mahali kwa wakati mmoja lakini anamtuma mwanawe, Cambyses, tutamtazama baadaye, kuichukua Misri. Anamtuma mwanawe, ambaye si shujaa kama yeye, kuichukua Misri; anamtuma mwanawe kuichukua Misri.

S. Kifo cha Koreshi [54:23-56:38]

Sasa, tumezungumzia kuhusu Babeli na Nabonidus, Nabonidus alikuwa mfalme wa fumbo wa Babeli; anamshinda Nabonidus hapo. Na huyu hapa Lydia, Croesus na Delphi Oracle. Mambo tuliyoyataja hapo awali; kwa hivyo unaona "BBBLE" sawa, kutoka kwa acrostic yetu; na Misri alimwachia mwanawe, Cambyses. Tutaangalia hii ijayo. Ni Babeli, Lydia na Misri, falme tatu anazochukua. Maoni mengine kuhusu Koreshi na haya ni kumheshimu mtu huyo; Koreshi alikuwa mzee sana, alikuwa na umri wa miaka 70 hivi alipokuwa akimaliza kupigana huko Lydia na maeneo haya hapa juu. Kisha akaenda kaskazini na kuchukua maeneo mengine hapa juu . Koreshi alikuwa na umri wa miaka 70, sasa una mwanamume wa miaka 70 anayeenda vitani. Jamaa huyu ni shujaa; anaongoza vikosi vyake. Je, anakaa nyumbani au anaongoza vikosi vyake? Je, yeye ni mfalme mbele ya vikosi vyake na anaongoza vikosi vyake. Akiwa na umri wa miaka 70 bado anaongoza vikosi vyake. Unamkumbuka Daudi, Daudi hakuongoza wanajeshi wake. Inasema, “Katika majira ya kuchipua ya mwaka, nyakati ambazo wafalme huenda vitani,” Daudi alikuwa amerudi Yerusalemu akicheza na Bathsheba. Koreshi si hivyo; Koreshi akiwa na umri wa miaka 70 anaongoza wanajeshi wake. Sasa, kwa njia, je, wanaume wenye umri wa miaka 70 wanapaswa kwenda vitani? Hapana, Koreshi anaishia kuuawa vitani. Sasa anapoanguka, mfalme anapoanguka, unaona kitu muhimu sana kutoka kwa wanaume wake. Wanaume wake wanauchukua mwili wake, na kuusafirisha mwili wake maili elfu; wanaubeba mwili wa Koreshi maili elfu ili uweze kuzikwa vizuri, naamini ulikuwa Shushani huko Uajemi. Wanaurudisha mwili wake

maili elfu. Je, hiyo inaonyesha heshima ambayo mfalme huyu ambaye alikuwa kiongozi shujaa, aliyokuwa nayo kutoka kwa wanaume wake; kwamba hata baada ya kifo chake waliuheshimu mwili wake sana kiasi kwamba wangeubeba maili elfu kwa mazishi sahihi? Koreshi alikuwa mtu mkuu. Agano la Kale hata linamwita “Meshiakhi,” neno la “mpakwa mafuta.” Kwa hivyo Koreshi ni mtu mwema, mkarimu; na askari wake wanamheshimu kwa njia hiyo.

T. Utawala wa Cambyses [56:39-57:43]

F. Waajemi Cambyses, Dario

[video fupi: kuchanganya T-AC; 56:39-73:02]

Sasa, laiti ningeweza kusema hivyo kuhusu mwanawe. Kwa bahati mbaya mwanawe alikuwa na matatizo. Mwana, Cambyses, ni mhusika mdogo; Sitaki ujue mengi kumhusu. Lakini Cambyses atashuka hapa Misri. Hapa ndipo eneo la delta lilipo, aina ya blues ya delta. Hapa ni nchi ya Goshen ambapo Israeli ilikuwa. Hapa kuna Mlima Sinai, Rasi ya Sinai hapa. Hapa kuna Memphis - ambapo mfalme amezikwa - Elvis. Na kisha hapa chini, kulikuwa na Wayahudi hapa chini. Hapa ndipo Alexandria ilikuwa. Alexandria ilikuwa hapa juu kwenye delta. Wanajenga Alexandria kwa heshima ya Alexander baadaye. Kwa hivyo Cambyses atakuja hapa na kujaribu kuichukua Misri. Kwa sababu Misri ni "kikapu cha mkate" cha ulimwengu wa kale, kuna chakula kingi na vitu ambavyo wamevipata huko. Wakati wowote kuna njaa, unaenda wapi? Wakati wowote kuna njaa, tuliona hilo katika Mwanzo pamoja na Ibrahimu na Yakobo na watoto wake; wakati wowote kuna njaa katika Israeli unaenda Misri kwa sababu kuna chakula huko. Huu ni kikapu cha mkate, Mto Nile. Wewe ni mzuri kila wakati unapopata maji na chakula.

U. Cambyses, mwana wa Koreshi [57:44-60:02]

Sasa Cambyses anachukua nafasi ya baba yake yapata mwaka 530-522, yapata kipindi cha miaka 8. Sina nia sana na jamaa huyu. Nataka kutumia akrostiki inayoitwa "TEASE" kukumbuka baadhi ya mambo yake. Kwanza kabisa, alitoka kwenda kuichukua

Misri. Misri ilikuwa na jamaa huyu Amasis ambaye alikuwa juu ya Misri wakati huo, alikuwa farao au chochote kile. Kisha Amasis anamtoa binti yake, alitakiwa kumpa binti yake Cambyses. Kama vile ulivyoona na Sulemani, kumbuka Sulemani alimpata binti wa Farao katika kipindi cha awali. Katika vipindi vya awali, Wamisri hawangewapa binti zao wageni lakini baadaye, wangewapa. Kwa hivyo anashuka hapa Misri na anatakiwa kumpata binti wa Amasis lakini inageuka kuwa mfalme huyu Amasis hampati Cambyses binti *yake*, anamchukua binti wa kuhani na kumpa binti wa kuhani Cambyses. Kwa hivyo Cambyses anaoa mwanamke huyu ambaye hata hana uhusiano na mfalme; kwa hivyo Cambyses anahisi kukiukwa kabisa na Amasis kwa sababu ya mabadiliko haya. Kwa hivyo anachofanya ni Amasis kuishia kufa (na kwa njia, mtu anapokufa Misri, wanafanya nini, wanazika kaburi, kimsingi wanaandaa mwili na kimsingi wanatengeneza mwili. Cambyses kisha anachukua upanga wake na anaanza kupiga maiti ya Amasis; sawa, hufanyi hivyo Misri, hiyo ni mbaya sana kwa sababu wanaheshimu mwili baadaye na ndiyo maana wanafanya mambo haya yote kwa kumpaka dawa mwili. Kwa hivyo anakata mwili lakini hawezi kuukata kwa sababu umepakwa dawa, anachofanya ni kuishia kuchoma mwili wa Amasis na vitu vingine ambavyo tena ni ukiukaji kamili wa mfalme. Watu wanaona hii kama ukiukaji kamili wa utamaduni wa Misri. Kwa hivyo jamaa huyu, Cambyses, hana hisia yoyote kuelekea utamaduni wa Misri na anakata ndama ambaye ni mwili wa Amasis.

Ni chini ya Cambyses ambapo ujenzi wa hekalu huko Yerusalemu unasimama. Upo chini yake - kwa muda mfupi kwa hivyo si jambo kubwa; lakini ujenzi wa hekalu huko Yerusalemu unasimama.

V. Cambyses na Fahali wa Apsis [60:02-61:24]

Sasa ng'ombe dume wa Apsis. Fahali wa Apsis; Wamisri walikuwa na mungu huyu, kwa hivyo tuseme ng'ombe dume wa Apsis. Fahali wa Apsis ambao wangecheza-cheza mitaani na kila mtu angemwabudu ng'ombe dume wa Apsis. Anachofanya Cambyses, yeye ni Mwajemi, hajali kuhusu ng'ombe dume huyu wa Apsis; anaiangalia na labda anasema, "hey, kuna nyama nzuri huko." Na anamuua ng'ombe dume wa Apsis,

anachukua upanga na anamchoma ng'ombe dume wa Apsis. Tena akikiuka kabisa utamaduni wa Wamisri, anamchoma ng'ombe dume wa Apsis mungu wao. Ni hatua mbaya sana kwa upande wake. Kejeli ni kwamba Cambyses anapopanda farasi wake anajichoma na kufa kwa kuchomwa. Sasa baadhi ya watu wanafikiri Cambyses alijiua; hiyo inawezekana, hakuwa aina ya mtu aliyejaza viatu vya baba yake. Cyrus alikuwa mtu mkuu, hakuwa; kwa hivyo baadhi ya watu wanafikiri kwamba alijiua. Watu wengine wanasema alijichoma na kwa kweli akafa kutokana nayo. Ni jambo la kejeli, watu waligundua, kwamba alijichoma kisu na akafa lakini pia alimchoma fahali wa Apsis. Kwa hivyo kuna kama kitu cha karma hapo; ambapo alifanya jambo baya na jambo baya linamrudia kichwani. Kwa hivyo Cambyses, ninachoweza kusema ni kwamba, Cambyses alikuwa na matatizo halisi; hakuwahi kuchukua nafasi ya baba yake lakini alichukua Misri na kuna kila aina ya migogoro huko chini.

W. Cambyses na Ethiopia [61:25-62:05]

Anajaribu kwenda Ethiopia na mahali hapa panapoitwa Siwa, huko jangwani na kwa kweli anapoteza watu wake katika dhoruba ya vumbi jangwani. Vumbi linavuma huko kimsingi ni dhoruba kubwa ya vumbi inayowafunika watu wake na kisha akapoteza sehemu kubwa ya jeshi lake alipokuwa akichunguza huko jangwani jambo hili kwamba angekuwa mungu au kitu kama hicho. Anaenda magharibi mwa Mto Nile na kupoteza wanajeshi wake jangwani; ambalo si jambo la busara sana pia. Kwa hivyo ninachosema kimsingi ni kwamba Cambyses hakuwa mwerevu sana; alikiuka utamaduni na anaishia kujichoma kisu na kufa. Kwa hivyo huyo ni Cambyses, si jambo kubwa.

X. Utawala wa Dario—mratibu wa Milki ya Uajemi [62:06-65:56]

Huyu jamaa anayefuata ni jambo kubwa. Koreshi alikuwa mwanzilishi wa Milki ya Uajemi, Koreshi Mkuu; mtu mkuu na mkarimu aliyechukua falme nyingi. Sasa Dario atakuwa kuanzia mwaka 522 hadi 486. Dario ndiye mratibu wa Milki ya Uajemi. Dario ndiye mratibu, kama Koreshi alivyokuwa mwanzilishi wa Milki ya Uajemi. Milki kubwa ya Uajemi, hadi Ugiriki, Dario ndiye mratibu wake. Anachotaka kufanya ni mambo

kadhaa. Kwanza kabisa, Dario atatengeneza Uandishi wa Behistun. Uandishi wa Behistun ni nini? Ukiwahi kufika London, moja ya sehemu muhimu zaidi, na kama mwanafunzi wa Chuo cha Gordon lazima uende huko kwa sababu utakaporudi kutoka London, kutakuwa na swali moja ambalo nitakuuliza: ulienda - furahia London - hapana ... ulienda kwenye Jumba la Makumbusho la Uingereza? Jumba la Makumbusho la Uingereza ni la ajabu. Unapoingia kwenye Jumba la Makumbusho la Uingereza, unaingia, na unaona jiwe hili na wanakuruhusu kutembea moja kwa moja hadi kwenye jiwe hili. Na jiwe hili linaitwa--na nikikuambia, Rosetta Stone, wengi wenu mnafikiri nini? Ndiyo, wengi wenu mnafikiri, "Rosetta Stone, programu ya kompyuta inayokufundisha lugha zote unazotaka." Unanunua programu hiyo na inaitwa Rosetta Stone. Hapana, huko London, katika Jumba la Makumbusho la Uingereza wana Rosetta Stone hapo. Sasa, Rosetta Stone ni nini? Ina lugha tatu juu yake. Na kimsingi kupitia Rosetta Stone kwa sababu kulikuwa na lugha tatu ambazo waliweza kuzifafanua hieroglyphics za Misri kwa sababu Rosetta Stone iliwaruhusu kusoma hieroglyphics za Misri. Kwa hivyo Rosetta Stone ni muhimu sana kwa sababu ya uhusiano huu.

Uandishi wa Behistun pia ni muhimu hivyo. Uandishi wa behistun ni nini? Dario, alipochukua madaraka, baadhi ya watu wanafikiri hakuwa na uhakika kwa maneno mengine, hakuwa katika ukoo wa Koreshi, kwa hivyo lazima afanye kazi ya PR kwa watu. Kwa hivyo kile [Dario] anachofanya kimsingi ni kunyoa sehemu ya mlima na anaandika hapo juu, "Mimi ni Dario mkuu na mimi ni mtu huyu mkuu." Tunasimulia mambo haya yote ya PR kuhusu jinsi alivyo mkuu, lakini anapofanya hivyo, anaifanya kwa lugha tatu. Na lugha ya tatu anayotumia, naamini, ni Akkadian; kwa hivyo kimsingi anakuja jamaa, Mwingereza. Anapata maandishi haya ambayo yamekuwapo kwa maelfu ya miaka, hapo juu, nadhani jamaa huyu alifanya hivi katika miaka ya 1800 au mwishoni mwa miaka ya 1800 na hivyo jamaa huyu, (nadhani alikuwa Robinson, sina uhakika na mvumbuzi halisi aliyefanya hivi.) Mvumbuzi huyu kimsingi alipata ngazi, ngazi hii ilikuwa na urefu wa zaidi ya futi mia moja na jamaa huyu anapanda ngazi yenye urefu wa futi mia moja, ukingo mpana alioweka ngazi ulikuwa inchi 18 tu; kwa hivyo anaweka ngazi hii, na jamaa huyu anapanda mlima huu anarekodi, kwa mkono, maandishi yote

kwenye moja, maandishi yote kwenye inayofuata na maandishi yote kwenye ya tatu. Ya tatu ilikuwa ya Akkadian, au ya Babeli. Ilikuwa kupitia Maandishi haya ya Behistun ndipo tulijifunza jinsi ya kusoma Akkadian au Babeli, Babeli ya kale. Kwa hivyo Dario anarekodi Maandishi haya ya Behistun kando ya mlima, ambayo ni ya ajabu kabisa. Sasa hutaona Maandishi ya Behistun kwenye Jumba la Makumbusho la Uingereza. Jumba la Makumbusho la Uingereza lilinyakua kila kitu walichoweza kunyakua kutoka kwa ulimwengu wa kale lakini hawakuweza kupata mlima huo. Kwa hivyo hadi leo Behistun iko Iran. Lakini ilirekodiwa na mambo mengine, lakini watu wanasema alionekana kama mnyang'anyi na ndiyo maana alifanya tangazo hili la mtindo wa mlima au bango, kimsingi bango la matangazo pembeni mwa mlima. Kwa hivyo Dario, hilo lilikuwa msaada mkubwa kwetu siku hizi.

Y. Dario Akipanga Milki: Majenerali [65:57-67:08]

Pia alikuwa mkarimu. Dario alikuwa mkarimu. Na kwa hivyo, mfalme huko Misri, yule mtu anayeongoza fahali wa Apsis huko Misri Dario kweli humlipa yule mtu, kama talanta mia moja za dhahabu, au chochote kile. Kwa hivyo anamlipa huyu mtu pesa na kwa hivyo anaheshimu utamaduni wa Misri. Kwa hivyo kimsingi, yeye ni imara lakini ni mkarimu; ni mchanganyiko mzuri ikiwa wewe ni mzazi na unaweza kufanikiwa. Sikuweza kamwe kufanikiwa.

Alifanya nini? Huyu jamaa kimsingi ndiye mratibu wa Milki ya Uajemi. Milki ya Uajemi inaelekea India na Ugiriki. Ni kubwa sana; hadi Misri na Uturuki, hadi Babeli, Afghanistan, Iran, hadi Misri. Dario anachofanya ni kuipanga katika majimbo. Anayaita maaskari, maaskari. Na kimsingi kila mtu anatawala majimbo haya. Na kwa hivyo anagawanya himaya katika majimbo haya. Hatua nzuri sana. Kisha kupitia kuwadhiti watu hawa fulani wanaotawala majimbo haya anaweza kudhibiti himaya nzima, kitu kama hicho. Hii ni hatua nzuri sana. Huyu jamaa ndiye mratibu.

Z. Dario na Mitaa katika Milki ya Uajemi [67:09-69:59]

Pia alijenga mfumo wa barabara. Mojawapo ya mambo anayojulikana nayo ni kwamba alijenga mfumo wa barabara. Wakati wowote unapokuwa na himaya, unahitaji mawasiliano kutoka sehemu mbalimbali za himaya; na kwa hivyo kimsingi alijenga

mfumo huu wa barabara, katika himaya yote anajenga barabara. Unahitaji barabara kwa ajili ya mawasiliano. Kwa hivyo kinachotokea ni kwamba ukishajenga mtandao huu wa barabara katika himaya yako yote unaweza kudhibiti himaya vizuri zaidi. Unaweza kutuma wanajeshi wako nje kwenye barabara na vitu vingine. Kwa hivyo mfumo huu wa barabara alioujenga, na kisha angetuma wajumbe ambao wangepitisha ujumbe juu ya barabara hizi zilizojengwa. Ningekusomea kile Herodotus alikuwa mwanahistoria Mgiriki. Mwanahistoria Mgiriki, Herodotus anatoa maoni kuhusu mfumo wa barabara wa Dario na kile kilichokuwa kikiendelea na mifereji hii na vitu vingine na anasema hivi. Hivi ndivyo Horatius anavyosema kuhusu Dario, angalia kama umewahi kusikia haya hapo awali, "haya, wala theluji, wala mvua, wala joto, wala giza la usiku halimzuii kila mtu kukamilisha kazi yake aliyopewa kwa kasi kubwa." "Haya hayazuii theluji, wala mvua, wala joto, wala giza..." kauli hii, iliyosemwa kuhusu Dario na mfumo wake wa barabara, iko juu ya ofisi ya posta ya Jiji la New York na hivi ndivyo ofisi yetu ya posta "wala mvua, wala theluji, wala mvua ya mawe, wala mvua ya mawe," inavyozuia mfumo wetu wa posta kupita; isipokuwa iwe Jumamosi, yaani. Lakini hata hivyo, nukuu hii kutoka kwa Herodotus iko juu ya mfumo wetu wa posta na inatoka kwa Dario yule aliyepanga mfumo wa barabara. Naam, Dario alikuwa mtu wa kuvutia sana na mfumo huu wa barabara.

AA. Dario na Mfereji wa Suez [69:00-69:35]

Dario pia alijaribu kujenga Mfereji wa Suez. Alishuka Misri na akaona kwamba wanahitaji usafiri huu wa boti; kama huna Mfereji wa Suez lazima uzunguke Afrika nzima. Sina uhakika kama alielewa maana ya "kuzunguka Afrika nzima", lakini kimsingi alianza kuchimba na kujaribu kujenga Mfereji wa Suez. Hakuwa na vifaa, na unajua, una mchanga wote na vitu kama hivyo, vya kufanya hivyo, lakini alikuwa na wazo hilo na akaanza kutekeleza Mfereji wa Suez. Hilo lilionyesha utabiri mzuri, wa jambo ambalo lingetokea karne nyingi na milenia baadaye wakati watu wangejenga Mfereji wa Suez, kwa kweli alikuja na wazo hilo na kujaribu kulitekeleza.

AB. Dario na Ugiriki [69:36-70:09]

Sasa, lazima ajichanganye na Ugiriki; ana Misri, ana Uturuki, ana Mesopotamia. Lazima ajichanganye na Ugiriki. Tatizo ni kwamba, anatuma wanajeshi wake kwenda Ugiriki na ikawa, baharini, anawatuma watu wake kwenda Ugiriki, alipoteza watu elfu 20 baharini. Bahari ni ya ajabu, ikiwa umewahi kuwa baharini, na kimsingi watu elfu 20 wake wanaangamia baharini. Kwa hivyo anajaribu kuiteka Ugiriki lakini hakuweza. Dario ni mtu mkubwa, lakini Ugiriki bado ni ngumu sana kuizuia.

AC. Chini ya Dario Wayahudi Wakamilisha Ujenzi 515 KK [70:10-73:02]

Hata hivyo, ingawa hachukui Ugiriki, anamaliza ujenzi wa hekalu la pili. Kwa hivyo chini ya Dario, hekalu la pili huko Yerusalemu linakamilika yapata mwaka 515 KK. Kwa hivyo hekalu la kwanza chini ya Sulemani, Sulemani linakaribia, sijui baada tu ya mwaka 1000 KK hadi yapata mwaka 931. Kwa hivyo una miaka mia nne au mia tano ya hekalu la kwanza, hekalu la Sulemani. Wababeli waliharibu hekalu la kwanza (586 KK) na hekalu la pili linakamilika chini ya Dario mwaka 515. Hekalu la pili, Wayahudi kwa kweli wanaweka tarehe za vipindi hivi katika kile wanachokiita "Kipindi cha Kwanza cha Hekalu" na "Kipindi cha Pili cha Hekalu." Hekalu la pili litaanzia mwaka 515 KK hadi Yesu. Yesu atakuja katika Hekalu la pili. Kwa njia, je, Yesu atatumia taswira hii ya hekalu kuzungumza? Atasema nini? "Vunjeni hekalu hili na katika siku tatu nitalisimamisha," Yohana sura ya 2. Watu wanapata hasira kidogo na hilo na kusema, "Unamaanisha nini kwamba utajenga upya hekalu hili." Herode alichukua miaka 46 kujenga hekalu hili. Sasa Herode ana uhusiano gani na chochote?

Hekalu la pili labda lilikuwa dogo sana, na Ezra na Nehemia walipozungumzia kuhusu hekalu la pili kukamilika, wazee walilia kweli, kwa sababu walisema hekalu la pili halikuwa kitu ikilinganishwa na hekalu la kwanza. Kwa hivyo wazee walilia na vijana walikuwa wakisema "ndio, tumemaliza." Lakini wazee waliokuwa wameona Hekalu la kwanza wanasema hili si kitu ikilinganishwa na la zamani. Kwa hivyo kimsingi ni dogo. Kisha Herode, Herode alijenga upya jukwaa hili kubwa na tunaweza kwenda kuliona, ukichukua kipindi cha "Potelea Yerusalemu" naweza kukuonyesha mahali ambapo mkunjo ukutani ulipo ambapo Herode alipanua jukwaa kwenye Mlimani mwa

Hekalu na kulijenga, baada ya miaka 46 -- Herode alikuwa mjenzi wa ajabu, alijenga hekalu hili la pili. Alichukua kile Zerubabeli na Yoshua walichojenga na kimsingi anakifanya kuwa kitu kikubwa.

Yesu angeingia katika hekalu la Herode, hekalu la pili. Sasa baada ya Yesu kufa, hekalu la pili litaharibiwa yapata mwaka 70 BK Kwa hivyo mwaka 70 BK Warumi wangeingia na watafuta hekalu na kutupa kila jiwe chini kama Yesu alivyotabiri katika Hotuba ya Mizeituni. Baadhi ya mawe yaliyotupwa chini yalipatikana sasa na wanaakiolojia. Baadhi ya mawe yaliyotupwa chini kutoka kwenye Mlima wa Hekalu yalipatikana. Ilikuwa mwaka 70 BK ambapo Warumi waliliharibu kabisa tena. Kwa hivyo una Kipindi cha Pili cha Hekalu, kuanzia yapata mwaka 515 KK hadi yapata mwaka 70 BK, baada ya wakati wa Kristo. Yapata miaka 40 baada ya Kristo kufa Hekalu linaharibiwa. Kwa hivyo hekalu la pili lilikamilishwa chini ya Dario. Dario alikuwa mratibu wa Milki ya Uajemi na alifanya kazi nzuri nalo.

BK. Xerxes: Babeli, Esta na Ugiriki (KUENZIA--300) [73:02-74:48]

G: Waajemi: Xerxes, Artashasta, Mwisho wa Milki ya Uajemi

[video fupi: mchanganyiko: AD-End; 73:02-81:45]

Mfalme huyu wa pili wa Uajemi Xerxes ni nani? Xerxes anaanza kama 486 na anashuka hadi kama 465, ana takriban miaka 20-21 huko. Na akrostiki ninayotumia kwake ni "BEG-300." Kimsingi, yeye ni mwana wa Dario na aliandaliwa kwa ajili ya kazi hiyo. Babeli anaasi; kwa hivyo jambo lake la kwanza ni kwamba Babeli anaasi hapa. Xerxes anafanya nini? Anachukua sanamu ya Bel Marduk ya mungu wao na kuiyeyusha. Anachukua sanamu ya dhahabu ya Bel Marduk na kuiyeyusha. Tena, unaona jinsi hiyo inavyowadharau watu hawa? Huyu ndiye mungu wao mkuu, na anaiyeyusha. Inakuonyesha tu, yuko mbele yako, hawaheshimu, na anaiyeyusha. Ninachotaka kusema ni: "Xerxes ni mjinga," ndivyo ninavyomfanyia. Ni mtu wa aina ya mjinga. Inageuka, ni mume wa Esta. Kitabu cha Esta, huyu ndiye jamaa aliye na Esta. Unakumbuka kwamba Xerxes alimtuma mkewe, Vashti, atoke nje, uvumi unasema kwamba Dkt. Philips na wengine wanafikiri, kwamba Vashti, malkia, aliambiwa atoke nje kwenye sherehe akiwa amevaa taji kichwani; na Vashti anasema, "Siendi huko nje hivyo." Na kisha Xerxes

anasema, “Sawa, basi hutakuwa malkia wangu.” Kwa hivyo anachunguza himaya na kumkuta Esta na Esta anakuwa malkia wake. Na una kitabu cha Esta kikiendelea. Xerxes alikuwa mume wa Esta. Alikuwa 'mjinga' - lakini aliwaokoa Wayahudi baada ya Hamani kujaribu kuwaua Wayahudi. Xerxes kwa kweli anatoa amri ya kuwaokoa Wayahudi walioandikwa katika kitabu cha Esta. Na hivyo, “kwa wakati kama huu,” kama Esta anavyotokea, na huyo ni mume wa Esta.

AE. Xerxes huko Ugiriki [74:49-76:21]

Anaenda Ugiriki; Xerxes anafika Ugiriki. Anaenda Athene, na ataichoma moto Athene; ataichoma moto sehemu hiyo. Hana nguvu ya kutosha kushikilia eneo hilo kwa hivyo kimsingi analichoma tu na kwa hivyo ataondoka. Kwa kweli anapoteza vita vyake huko Salamis na kadhalika. Kwa hivyo Xerxes anafika Ugiriki, lakini ana matatizo ya kufika huko. Anapofika huko anaichoma moto. Katika vita vya Salamis mnamo 480 KK Wagiriki walishinda na Waajemi wakarudi nyuma. Katika vita vya Thermopylae, tunawapata Waspata 300 wakiwazuia maelfu na maelfu ya Waajemi; walikuwa katika njia hii nyembamba sana, na hawa Waspata 300 walijizuia na kusimama dhidi ya maelfu ya Xerxes. Inaonyesha tu ushujaa mkubwa wa Waspata. 300 walitoa kisha ikawapunguza kasi Waajemi, na kuwapa Wagiriki muda wa kukusanya vikosi vyao ili kumpinga Xerxes. Na kwa hivyo, "300" kuna filamu, bila kusema kwamba ninapendekeza, mwanangu alinilazimisha kwenda kuiangalia, lakini filamu "300" inasimulia vita hivyo. Kuna sehemu nzuri na sehemu mbaya katika filamu hiyo, ningepaswa kukuambia tu mapema.

Kwa hivyo huyu ndiye Xerxes; Xerxes anashambulia Ugiriki, anachoma Ugiriki, anapigana na Ugiriki. Na Xerxes ni mume wa Esta.

AF. Utawala wa Artashasta [76:22-77:47]

Sasa Artashasta ni wakati wa Ezra na Nehemia. Nehemia ndiye mbeba kikombe wa Artashasta. Katika Biblia unaposoma hadithi ya Nehemia, Nehemia ni kitabu kizuri kuhusu uongozi na ikiwa una nia ya kanuni za uongozi kuna mtu anayeitwa Jack Murray ambaye, ukienda kwenye tovuti yangu, ana mihadhara mitano kuhusu uongozi kutoka

katika kitabu cha Nehemia. Ni kitabu kizuri cha uongozi; Nehemia alikuwa kiongozi na mbeba kikombe wa Mfalme Artashasta. Na Nehemia ndiye mjenzi wa ukuta; Nehemia anapoenda Yerusalemu sasa, atajenga upya kuta za Yerusalemu na kufanya hivyo usiku na vitu vingine vya kupendeza huko. Nehemia ndiye mjenzi wa ukuta huko Yerusalemu. Sasa Yerusalemu ina hekalu, lililokamilika chini ya Dario, lakini linahitaji ukuta kulilinda, na Nehemia atajenga kuta za Yerusalemu chini ya Artashasta. Kwa hivyo Nehemia ndiye mjenzi wa ukuta.

Misri inaasi wakati huu. Na ataiweka chini. Na inasaidia Wagiriki. Unachokiona ni Wagiriki magharibi na Misri ikiungana na kuisukuma nyuma Milki ya Uajemi. Kwa hivyo unaona, kikanda, jinsi watu kutoka magharibi wanavyowasukuma nyuma watu kutoka mashariki na watu kutoka mashariki wakisukuma mbele watu wa magharibi. Kwa hivyo kuna aina fulani ya jiografia nyuma ya hilo pia. Ezra anarudi kama mwandishi na kuhani na kwa hivyo una aina hiyo ya kitu kinachoendelea.

AG. Kuvunjika kwa Milki ya Uajemi [77:48-81:45]

Kwa hivyo baada ya Artashasta, nataka kusema, kimsingi Milki ya Uajemi itabomoka na kusambaratika kimsingi. Kwa hivyo hawa watu wa mwisho si muhimu kabisa. Lakini Dario II, anachofanya ni kuanzisha Vita hivi vya Peloponnesia. Vita vya Peloponnesia ni nini? Unakumbuka nilipokuonyesha picha ya Ugiriki, na Athene ilikuwa kaskazini mwa Akaya na Sparta ilikuwa kusini mwa Peloponnesia. Kinachotokea ni mapigano ya Sparta na Athene na Athene inapigana na Sparta. Na kwa hivyo hawa wawili - wote wawili ni Wagiriki, wakipigana dhidi yao wenyewe. Ni kama Vita vya wenyewe kwa wenyewe vya Amerika na Kaskazini dhidi ya Kusini. Na kwa hivyo Sparta iko kusini. Wasparta ni wapiganaji, Waathene ni aina ya wanafalsafa wako lakini wana wapiganaji wao pia. Na wanaenda huku na huko. Sasa Wasparta wanapoanza kushinda, Waajemi watamsaidia nani? Wasparta wanapoanza kushinda basi Waajemi wangeunga mkono Athene na Athene wangeibuka; Waforetu wanapoanza kuishinda Sparta basi Waajemi wangeiunga mkono Sparta. Kwa hivyo Waajemi walichofanya ni kuwaweka vitani. Wangemuunga mkono aliyeshindwa kwa hivyo yeyote aliyeshindwa angejitokeza na kuendelea kupigana na kuuana. Kwa namna fulani inaonekana kama sera ya Marekani

kwa njia fulani, sisi huwa tunamuunga mkono aliyeshindwa na watu wanaendelea kupigana. Kwa hivyo Uajemi kwa makusudi iliaweka Wagiriki wakipigana. Kwa njia, ukiwaweka wakipigana dhidi yao wenyewe basi hawawezi kupigana dhidi yako. Kuna mkakati fulani hapo. Lakini Vita vya Peloponnesian hutokea wakati huu na Waajemi wanaunga mkono vita kati ya Athene na Sparta karibu wakati huu, hii ni karibu 400 KK. Huu ni wakati Agano la Kale, Malaki, linaisha.

Hapa kuna kitabu kizuri kinachoitwa Anabasis cha Xenophon. Anabasis iliandikwa na Xenophon; alikuwa mwanahistoria wa Kigiriki na kimsingi anasimulia hadithi ya mamluki hawa wa Kigiriki elfu 10, elfu 11 waliojijiri. Kwa kweli Wagiriki walikuwa mamluki; walijijiri kwa Waajemi kupigana katika moja ya vita. Kulikuwa na mzozo wa madaraka katika Milki ya Uajemi na kwa hivyo aliwaajiri Wagiriki hawa elfu 10 kwa sababu Wagiriki hawa walijulikana kuwa mashujaa wakubwa. Mashujaa hawa wa Kigiriki wanakuja na wanapigania jamaa huyu, nadhani jina lake lilikuwa Koreshi, ama wa III au wa IV au chochote kile, na wanapigania jamaa huyu, lakini kisha jamaa huyo anaishia kuuawa. Sasa una Wagiriki hawa wote elfu 10 katikati ya Mesopotamia kupitia Babeli. Wagiriki wanataka kufanya nini - Wagiriki wanataka kurudi nyumbani. Hadithi ya Xenophon ni nini, inasimulia hadithi za kishujaa za, hii inaonekana ni moja ya hadithi kubwa za ulimwengu wa kale, wanajeshi hawa elfu 10 wa Kigiriki wanapigana njiani kurudi nyumbani kutoka Mesopotamia na kuwa mamluki kwa Waajemi kurudi Ugiriki. Na Anabasis ya Xenophon inasimulia hadithi yao ya jinsi walivyorudi Ugiriki na kadhalika. Hii ni aina ya hadithi ya kishujaa na moja ya hadithi kubwa za kishujaa zinazotoka kwa Wagiriki na Waajemi katika suala hilo.

Dario III ndiye mwisho wa Milki ya Uajemi. Kwa kiasi kikubwa, huyu jamaa Dario III ataishia kugongana vichwa na Alexander Mkuu. Alexander Mkuu au "Alexander the Grape" kama ninavyomwita; Alexander Mkuu atapigana na Dario III na kumshinda na kumshinda. Kwa hivyo hapa ndipo Alexander, tulisema kabla ya tarehe ya Alexander, ilikuwa nini? - nusu ya 666; tarehe ya Alexander ni 333 KK Alexander anachukua nafasi. Waajemi wanaanzia takriban 500 hadi karibu 300; una takriban miaka 200 ya utawala wa Uajemi, na kisha mnamo 333 Alexander atapitia na atashinda Milki

yote ya Uajemi na kuwalipa kwa fujo zote walizofanya huko Ugiriki kwa miaka mingi.
Alexander atawarudishia usoni mwao.

Imenakiliwa na Alexis Hahn na Ashley Holm

Imehaririwa na Ben Bowden

Imehaririwa vibaya na Ted Hildebrandt